

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(477)

Сергій Калитко, Павло Коріненко

ОЛЕКСАНДР ПЕРЕХРЕСТ. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО 1941–1945 РР.: ЕКОНОМІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ. – ЧЕРКАСИ: ЧНУ ІМ. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, 2011. – 666 С.

У статті рецензується монографія Олександра Перехреста "Українське село 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище".

Ключові слова: українське село, економічне становище, Велика Вітчизняна війна, соціальний стан, сільське господарство.

Минає уже 70 років від дня визволення радянськими військами території Української РСР від німецьких та румунських окупантів. З 22 червня 1941 р. і до 30 жовтня 1944 р. ні на один день не припинялась боротьба з окупантами, їх брутальною політикою щодо усіх верств населення. В тій боротьбі український народ і селянство зокрема понесло надвеликі людські втрати, які загрожували генофонду українців. В економічному відношенні не тільки нічого не нарощувалося, оскільки основним завданням для радянської влади і для окупаційної влади було військове, а навпаки – сільське господарство України було відкинуте щонайменше на 10 років назад. Соціальна інфраструктура українського села, яка і в довоєнний період не відзначалась особливою розвиненістю, опинилась у вкрай незадовільному стані.

У нашій історичній пам'яті назавжди закарбувалися такі злочини окупантів, як масові розстріли невинних людей, фізичне нищення бранців у концтаборах, примусове вивезення на роботу до Німеччини української молоді, нищення культурних цінностей та зневага і намагання стерти в людській пам'яті тисячолітню слов'янську історію. Усе це здійснювалося згідно заздалегідь розробленого на рівні німецької держави плану. У тих конкретно-історичних умовах перед українським суспільством постало питання: бути, якщо переможемо ворога, не бути – якщо потерпимо поразку. Отож, то була війна за Вітчизну, за майбутнє її дітей. Десятки мільйонів людей опинились в круговерті тих подій, які трьома хвилями прокотились територією України: 1939–1941, 1941, 1943–1945 рр. і кожен раз ламались долі мільйонів людей, часто вони втрачали життя.

До трагічних і в багатьох випадках героїчних подій років Великої Вітчизняної війни зверталися і продовжують звертатися письменники і поети, кіномитці і музиканти, скульптори і архітектори. Особливу роль у збереженні пам'яті про ті події виконували і продовжують виконувати історики. За усі попередні роки у їх працях знайшли досить ґрунтовне висвітлення військові, економічні та соціальні проблеми періоду 1941–1945 рр. До істориків долучилися також учасники тих подій: рядові і генерали Червоної армії, підпільники і партизани.

Українське село доби Великої Вітчизняної війни в цьому контексті також не обійдене увагою. Найбільше історичних праць на цю тематику в радянській історіографії присвячено вивченню становища колективізованого села напередодні та в умовах Великої Вітчизняної війни [1], напруженої праці колгоспників на її початку та у перші роки після визволення [2], допомоги фронту [3]. Чимало дослідників зосередили свою увагу на розкритті злочинів окупантів щодо селянства України [4]. Спільним для дослідників було намагання ретроспективно відтворити і проаналізувати негативні явища, проблеми та труднощі, що мали місце в усіх сферах життя українського села в 1941–1945 рр., прослідкували специфіку реалізації аграрної політики окупантів, шляхи виживання селян в роки лихоліття.

Монографія О. Перехреста присвячена дослідженню історії українського селянства в період Великої Вітчизняної війни, складається з шести розділів, в яких розглядаються історіографія та джерельна база проблеми. становище українського села напередодні, в перший період війни, в роки окупації та після звільнення території України від загарбників, а також демографічні наслідки війни і для села. О. Перехрест з'ясовує місце аграрного сектору України в економіці СРСР, наводить детальну інформацію про стан сільськогосподарського виробництва в роки війни, насамперед про посівні площі, урожайність, валовий збір найважливіших видів продукції рослинництва, поголів'я худоби та матеріально-технічну базу. Довоєнна колгоспно-радгоспна система організації аграрного виробництва визначається автором як "сталінський варіант системи колгоспного господарювання", у якому поєднувалися економічний та позаекономічний примус, що забезпечувало максимальне використання господарського потенціалу та трудових ресурсів села на користь держави.

На підставі статистичних матеріалів і власних підрахунків автор аргументовано стверджує, що основним джерелом одержання засобів для існування та грошових прибутків селян були присадибні господарства. Так, напередодні війни праця у колгоспі приносила селянину лише 10 % грошового прибутку, дві третини кількості зерна необхідних для існування сім'ї. Природно, що в умовах воєнного лихоліття ситуація змінилася не на краще.

У рецензованій праці проаналізовано участь українських селян в організації евакуації рухомого і нерухомого майна колгоспів на початку війни. Дослідник відзначив такі позитивні наслідки евакуації, як: порятунок від ворога значної частини продовольства, техніки, худоби, що згодом були використані для відсічі ворогу та негативні наслідки цього процесу – великі втрати ресурсів після великих зусиль селян для їх порятунку.

О. Перехрест ґрунтовно проаналізував аграрну політику німецьких та румунських окупантів в Україні, мета якої полягала у використанні потенціалу цієї галузі народного господарства у власних інтересах, що спричинило пограбування ними українського села. Вони зберегли колгоспно-радгоспну систему, здійснивши формальне її реформування, шляхом перейменування назви господарств, залишили радянську систему оплати праці трудовими днями. До того ж румунська влада відновила поміщицьке, церковне землеволодіння та земельну власність заможних селян на територіях, які увійшли до складу радянської України у 1940 р.

У праці розглянуто також заходи німецької влади, скеровані на здобуття прихильності селян, зокрема такі як повернення відчужених за радянських часів відрізків від присадибних ділянок, оголошення у 1943 р. про можливість запровадження приватної власності на присадибні земельні ділянки.

Окупанти встановили обов'язкову трудову повинність, за ухилення від якої передбачалися різноманітні покарання: від штрафів і побиття кийками до запровадження системи заручників, ув'язнення і навіть розстрілів.

У праці відзначається, що на максимальне вилучення сільгосппродукції були спрямовані податкова та заготівельна політика окупантів, здійснювана в деяких регіонах регламентація продажу продуктів харчування, аж до заборони торгівлі ними на ринках. Автор вказує на відмінності визиску селян в окремих зонах окупації. У дистрикті "Галичина" відновлено закупівельно-збутову кооперацію, заборонену після входження краю до складу СРСР у 1939 р. Навесні 1942 р. в східних областях України, що перебували в зоні німецького військового командування, податково-заготівельний тиск був таким значним, що там розпочався голод. Загалом, в усій Україні селяни виживали завдяки праці на присадибних ділянках.

Не оминув автор рецензованої монографії і проблеми заселення українських земель німецькими та румунськими колоністами, а також розселення етнічних німців – "фольксдойче", які здавна проживали в Україні в місцевості, з яких виселяли українських селян.

У період окупації значно погіршився соціальний статус селян. Вони були позбавлені елементарних громадянських прав, їх розглядали як представників неповноцінної раси. Ось таке становище селян певним чином впливало на їх політичні настрої. У монографії проаналізовано зміни цих настроїв упродовж війни. Деяка частина селян ставилася неояльно, а то й відкрито вороже до радянської влади через голодомор, репресії, колгоспно-феодалну систему. Сталим було не сприйняття радянської влади населенням, яке до 1939–1943 рр. перебувало у складі Польщі та Румунії. Ці настрої відобразилися в ухилянні від мобілізації та дезертирстві з Червоної армії, здачі в полоні, а з приходом окупантів – у колабораціонізмі.

Кардинальні зміни у ставленні селян до окупантів спричинили дії окупаційної влади у аграрній сфері, праця в умовах жорстокого примусу, репресії, конфіскації виробленої продукції, визиск через податкову та заготівельну системи, руйнування житла, занепад медичної допомоги, освіти і, особливо, насильницька депортація сільської молоді на примусові роботи до Німеччини.

Автор досліджує стосунки селян з рухом Опору, вказує на їх неоднозначність, зокрема на спалення сіл і розстріл сільського населення окупантами у відповідь на дії радянських партизанів, "Поліської Січі" УПА. Наведено відомості про допомогу сільського населення різних регіонів, окрім західного, радянським партизанам, майже половина яких належала до селян. Детально проаналізовано заходи щодо розгортання аграрної реформи ОУН в підконтрольних УПА місцевостях. Загалом, на думку автора, без підтримки селян радянський партизанський та український визвольний рухи не змогли б існувати та діяти.

Окрім вказаних проявів окупаційного режиму, в праці вказується на навмисне розповсюдження епідемічних захворювань серед цивільного населення при відступі німецьких військ, детально відображено загальний занепад усіх галузей соціальної інфраструктури на селі у роки окупації. Автор наголошує на цілеспрямованому характері цих дій, що впливали із планів примусового винищення більшості населення в Україні для її подальшої колонізації німцями. Також досліджено жалюгідний стан закладів освіти, що повинні були формувати покірну робочу силу для потреб окупантів.

У монографії відтворено умови життя українського села у післявоєнний радянський період. Вказано на величезні руйнування матеріальної бази, засміченість полів мінами, брак спеціалістів сільського господарства, яких у 1944 р. нараховувалося 21,7 % від довоєнної кількості, домінування ручної праці тощо. Автор зауважує, що основний тягар праці винесли жінки, які у 1943–1945 рр. складали 80 % загальної кількості працездатних колгоспників. За рахунок селян, як це видно із матеріалів четвертого розділу монографії, відбувалося відновлення колгоспного поголів'я великої рогатої худоби. Селяни добровільно чи примусово передавали худобу на ферми, а також були зобов'язані за системою контрактації продавати в колгоспи молодняк. О. Перехрест висвітлює основні напрями допомоги у відродженні українського села з боку Червоної армії, зокрема участь військовослужбовців тилових частин у польових роботах, передачі командуванням для потреб села техніки, коней тощо.

Характеризуючи духовне життя на селі після звільнення від німецьких окупантів, дослідник привертає увагу до відродження в Україні, діяльності церкви, яка переслідувалася в довоєнні часи. У дослідженні зазначається, що при відновленні соціальної інфраструктури, значні зусилля радянської держави скеровувалися на медичне обслуговування, особливо ліквідацію інфекційних захворювань та на установи освіти. Автор відзначав, що відбудова сільської шкільної мережі після вигнання окупантів кількісно переважала міську, але на селі 2/3 становили початкові школи, майже 1/3 – неповні середні, а середні – лише біля 5 %. Частина сільських підлітків мобілізували тобто примусово відправляли до ремісничих училищ та шкіл фабрично-заводського навчання для підготовки до праці в промисловості, насамперед у гірничодобувній, машинобудівній галузях. Додатковим обмежувачем отримання середньої освіти стало запровадження плати за навчання у старших класах, для якої більшість селянських родин не мало коштів.

З'ясовуючи демографічні наслідки війни для українського села, автор вважає їх катастрофічними. Причинами зменшення кількості сільського населення були: мобілізація частини чоловіків до армії та їх масова загибель; евакуація частини селян у радянський тил; загибель мирного населення у районах бойових дій; знищення окупантами цивільного населення та військовополонених серед яких були селяни; примусові депортації до Німеччини, висока смертність від хвороб, виснаження, недоїдання під час окупації; значне зменшення народжуваності; загибель селян – учасників руху Опору різних політичних напрямків, а також унаслідок українсько-польського протистояння на Волині та Галичині; військові дії радянської влади проти ОУН та УПА, населення, що їх підтримувало, під час яких гинули також і безневинні люди.

Серед втрат сільського населення були також особи, які воювали на боці Німеччини. Скороченню сільського населення сприяв відтік молоді для праці в промисловості. Подано розгорнуту характеристику кожного з цих чинників. За підрахунками дослідника, частка селян становила не менше половини втрат українців на радянсько-німецькому фронті. Це сталося тому, що участь у бойових діях брали іноді зовсім невідгодувані, беззбройні, в цивільному одязі мобілізовані селяни.

Також в період окупації сільські мешканці зазнали значних втрат внаслідок застосування німцями тактики "випаленої землі", використання населення в якості "живого щита", при відступі чи наступі німецьких військ, розмінуванні шляхів. У праці наведено відомості про участь сільського населення у рухові допомоги фронту, створенні фонду оборони, зокрема шляхом надання грошових заощаджень на виробництво військової техніки; передплати військових позик; будівництва військових об'єктів; шефства над військовими частинами, до яких надсилали речові та продуктові подарунки; допомоги пораненим у госпіталях. Автор відзначає існування елементів примусу з боку держави у розгортанні деяких із названих кампаній, хоча селяни по можливості надавали допомогу армії, у якій перебували їх рідні, для наближення перемоги.

Варто погодитися з висновком автора про вагомий внесок сільського господарства України у вирішенні продовольчої проблеми в СРСР у роки війни завдяки трудовому подвижництву селянства. Зміст монографії переконливо доводить правомірність цього судження дослідника. Як стверджує науковець, в умовах важкої, переважно ручної, фактично безоплатної праці в колгоспах та радгоспах, нестерпного податкового тиску, незадовільних житлових і побутових умов, малопоживного харчування, відсутності належного медичного обслуговування інтереси селянства знаходилися в протистоянні з інтересами держави. Проте переважна більшість селян виявляла високу свідомість, безкорисливість, йшла на самопожертву в ім'я перемоги над ворогом.

Аналіз використаних архівних та опублікованих джерел і спеціальної літератури, здійснений автором, засвідчує репрезентативний характер монографічного дослідження. У додатках до монографії опубліковано 187 таблиць, 19 документів.

Загалом рецензована монографія є комплексним дослідженням соціального і економічного аспектів функціонування аграрного сектору економіки України в роки війни, виконаним на сучасному рівні розвитку науки. Праця певним чином підсумовує стан дослідження проблеми, окрім наукового, має довідкове значення, займе помітне місце в сучасній українській історіографії.

Список використаних джерел

1. Історія українського селянства. – У II томах. – К., 1967. – Т.2.; Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. – К., УРЕ; Політична історія України ХХ століття. У 6 т. Т.4 Україна у Другій світовій війні. 1939 – 1945 рр. – К.: Генеза, 2002. – 582 с.; Литвин В.М. Україна у Другій світовій війні 1939–1945 / В. М. Литвин. – К.: Terra, 2004. – 464 с.; Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк. – К., 2010. – 542 с. 2. Кучер В.И. Подвиг народного гнева (из истории борьбы в тылу фашистских захватчиков на Украине 1941–1944) – К.: Знання, 1980. – 48 с. 3. Коваль М. В. Все для перемоги. Подвиг трудящих України в Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 / М. В.Коваль. – К.: Наукова думка, 1970. – 195 с. 4. Дубина К. Злодіяння немцев в Києве / К. Дубина. – М., Госполитиздат, 1945. – 48 с.; Повідомлення надзвичайної державної комісії по встановленню і розсліду злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх співучасників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Про злодіяння німецько-фашистських загарбників в мм. Вязьмі, Гжатську, і Сичовці Смоленської області та в м. Ржеві Калінінської області. – К.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 19 с.

Сергей Калитко, Павел Кориненко

АЛЕКСАНДР ПЕРЕХРЕСТ. “УКРАИНСКОЕ СЕЛО 1941–1945 ГГ.: ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ. – ЧЕРКАССЫ: ЧНУ ИМ. Б.ХМЕЛЬНИЦКОГО 2011. – 666 С.

В статье рецензируется монография Александра Перехреста “Украинское село 1941–1945 гг., экономическое и социальное положение” .

Ключевые слова: украинское село, экономическое положение, Великая Отечественная война, социальное положение, сельское хозяйство.

Sergiy Kalytko, Pavlo Korinenko

ALEXANDER PEREHREST. UKRAINIAN VILLAGE RD 1941–1945.: ECONOMIC AND SOCIAL SITUATION. – CHERKASY: CNU IM. KHMELNYTSKYI 2011. – 666 S.

The article reviewed monograph Alexander crossroads “ Ukrainian Village, 1941–1945: economic and social situation” .

Key words: Ukrainian village, economic status, World War II, social status, and agriculture.

УДК 94(478)

Іван Зуляк

КУПЧИНСЬКИЙ ОЛЕГ. ПРИКЛАДНА АРХІВІСТИКА ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ. ВИБРАНІ СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ. – ЛЬВІВ: 2011. – ТОМ 2. – 755 С.

У статті рецензується праця відомого філолога, історика, архівіста, фахівця зі спеціальних історичних дисциплін Олега Антоновича Купчинського, що стосується малодослідженої проблематики гуманітарних і суспільних наук. Аналізується його ґрунтовний внесок у поступ національної історичної науки.

Ключові слова: Олег Купчинський, архівознавство, прикладна архівістика, спеціальні історичні дисципліни, джерелознавство.

Поступ незалежної Української держави на початку ХХІ ст. обумовлений тим, що чільне місце у ньому відведено гуманітарним та суспільним наукам, важливою складовою яких виступає історичне та філологічне джерелознавство, загальне архівознавство, прикладна архівістика та інші дисципліни. У сучасній українській історіографії не так вже й багато солідних наукових досліджень, присвячених дослідженню прикладної архівістики та спеціальних історичних дисциплін.

Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати у практику сьогодення, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Феномен Олега Антоновича Купчинського в тому, що він продовжує давню традицію розвитку української гуманітаристики, зокрема синтезу різних її галузей – історії, мовознавства, літературознавства, етнографії, фольклору та інших з їх жанровим діленням і численними